

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

Берлач Г.В.,

*аспірант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права**Київського національного торговельно-економічного університету*

УДК 351.824.11

НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРИРОДНА МОНОПОЛІЯ»

Постановка проблеми. Сучасний розвиток будь-якої держави неможливий без наявності відповідної конкуренції серед суб'єктів економічних відносин. Це повною мірою стосується також України, яка сьогодні має всі можливості, зокрема політичні, соціальні, правові та економічні, для забезпечення відповідної конкуренції на ринку та забезпечення її захисту.

Природна монополія є найбільш проблематичним явищем економічного життя нашої країни, адже, як справедливо зазначає Л.Г. Кузьменко, «стан української економіки значною мірою залежить від надійності надання послуг саме суб'єктами природних монополій» [1].

Водночас нині саме природні монополії є структуроутворюючими елементами української економіки. Про це свідчать відповідні статистичні дані. Огляд поточного стану ринків природних монополій в Україні засвідчив, що вони становлять найчисленнішу групу в системі вітчизняних монополізованих ринків. На них припадає 34,6 % загальної кількості монополізованих товарних ринків. Основну частину цієї групи становлять ринки послуг централізованого теплопостачання, водопостачання та водовідведення. Разом на зазначені ринки припадає 84 % усіх ринків природних монополій, або 25 % усіх монополізованих ринків країни [2, с. 76; 3]. Усього станом на 31 серпня 2018 р. в Україні діяло 3 045 суб'єктів природних монополій, зокрема на загальнодержавному ринку – 7, на регіональних ринках – 3 038 [4].

Світовий досвід державного регулювання природними монополіями свідчить, що державна політика в зазначеній сфері, перш за все, повинна бути спрямована на нормативне врегулювання порядку контролю за ціноутворенням і забезпечення доступу до інфраструктури суб'єкта природної монополії, діяльності органів публічної адміністрації, що відповідальні за реалізацію державної політики у сфері енергетики, визначення державних гарантів у цій сфері.

Для України питання вдосконалення нормативної бази у сфері публічного адміністрування, зокрема у сфері природних монополій, є вкрай актуальними, оскільки інтеграція України до світового співтовариства вимагає приведення вітчизняної нормативно-правової бази до міжнародних стандартів. Вказане положення стосується також визначення поняття «природна монополія», яке за своїм змістом повинно відповідати сутності цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти адміністративно-правового регулювання діяльності суб'єктів природних монополій розглядалися у працях таких учених, як В.Б. Авер'янов, І.О. Анохіна, Г.І. Балюк, А.І. Берлач, М.С. Блохін, Ю.В. Ващенко, В.К. Колпаков, М.А. Кордюкова, О.В. Кузьменко, О.П. Рябченко та інші. Зазначимо, що аналіз наукової, навчально-методичної, довідкової літератури та норм чинного законодавства свідчить, що нині немає єдиного підходу до визначення цього явища. Це призводить до певних складнощів у правозастосовній діяльності, адже загальновідомо те, що одне поняття повинно відображати одне явище.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі системного аналізу галузевого законодавства, наукових поглядів вітчизняних учених, а також норм національного законодавства визначити поняття «природна монополія».

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що в сучасних умовах стає дуже актуальним теоретичний аналіз поняття «природна монополія». Убачається, що розроблення та закріплення в чинному законодавстві єдиного підходу до визначення змісту поняття «природної монополії» має не лише суто теоретичне, але й практичне значення, оскільки його закріплення дало б змогу:

– по-перше, вдосконалити правозастосовну діяльність суб'єктів адміністративно-правового регулювання природної монополії, адже відсутність єдиного підходу до визначення цього поняття в законодавстві призводить до того, що різні суб'єкти застосовують у своїй діяльності різні підходи до його визначення;

– по-друге, зменшити можливість застосування з боку уповноважених суб'єктів владних повноважень адміністративного розсуду, що, у свою чергу, дасть змогу більш повно забезпечити реалізацію встановлених законодавством прав як іноземних інвесторів, так і громадян України;

– і, нарешті, наявність такого поняття дасть можливість забезпечити комплексне правове регулювання цієї сфери публічного адміністрування.

Досліджуючи поняття «природні монополії», варто зазначити, що це поняття для українського законодавства хоча й не нове, але малодосліджене і не досить чітко визначене у науці та чинному законодавстві. Аналіз наукової та навчально-методичної літератури свідчить, що воно прямо пов'язане

з поняттям «монополії» (як загальне та часткове). У зв'язку з цим, на нашу думку, методологічно обґрунтоване буде проведення аналізу родового поняття, а саме – «монополія».

Взагалі, термін «монополія» походить від грецького “monos” – «один», і “poleo” – «продаю» та досить відоме в економічній теорії поняття для ринкових інститутів. Економічна наука використовує цей термін для характеристики ситуації, коли окрема фірма чи підприємство є єдиним виробником унікальної продукції та внаслідок цього може контролювати випуск значної частини або навіть цілої галузі. Зважаючи на власні економічні інтереси, продавці (а також покупці) закономірно постійно прагнуть уникнути конкуренції, захопити монополіні позиції та утвердитися на них. Кожний із них намагається стати монополістом, оскільки це дає йому певну владу над ринком або перевагу у визначенні прийнятнішої для нього ціни. Прагнення до захоплення економічної влади з огляду на об'єктивні причини глибоко вкоренилося. Воно було і є повсюди й у всі часи [7, с. 13].

Варто зазначити, що в сучасній економічній теорії доведено, що монополії виконують ряд найважливіших функцій, без яких неможливий нормальний розвиток економіки будь-якої держави. Монополії є основою для такого: здійснення політики розширеного відтворення; прискорення науково-технічного прогресу; структурної перебудови суспільного виробництва і збалансованого розвитку галузей народного господарства; створення необхідної сировинної бази промисловості; цивільного будівництва, розвитку охорони здоров'я, культури, а також вирішення ряду інших соціальних проблем; пом'якшення і вирішення проблеми безробіття; охорони навколишнього середовища; конверсії військово-промислового комплексу та іншого. Крім того, доведено, що саме монополії відіграють винятково важливу роль також на мікрорівні. На цьому рівні вони необхідні, перш за все, для досягнення таких цілей: розширення та розвитку виробництва; недопущення надмірного зносу основних фондів; підвищення технічного рівня виробництва; здійснення природоохоронних заходів [8, с. 41].

Цікаво зазначити той факт, що поняття «монополія» не є новим для науки та практики і завжди перебувало в полі зору економістів, політологів, соціологів, юристів тощо. Наприклад, всесвітньовідомий діяч К. Маркс у фундаментальних дослідженнях у сфері економіки звертає увагу на питання щодо діяльності монополій. Учений вважав, що монополії виникають як наслідок високого рівня концентрації та централізації капіталу й завдяки своєму значенню в економіці отримують можливість брати надприбуток через встановлення монополічних цін. Такий прибуток відрізняється від прибутку виробника, який отримує її завдяки технічній перевазі. Крім того, Маркс розкривав суперечливу єдність монополії та конкуренції: «У практичному житті ми знаходимо не тільки конкуренцію, монополію і їх антагонізм, але також і їх синтез, що є не формулою, а

рухом. Монополія виробляє конкуренцію, конкуренція виробляє монополію. Монополісти конкурують між собою, конкуренти стають монополістами <...> Синтез полягає в тому, що монополія може триматися лише завдяки тому, що вона постійно вступає в конкурентну боротьбу». К. Маркс виділив власне монополію («капіталістичну»), «природну монополію» (цей термін використовується і нині іншими теоретиками), а також випадкову монополію. Капіталістична монополія, на його думку, формується за допомогою концентрації виробництва та розвитку конкуренції (як наслідок цих процесів) [9–11].

А. Сміт у дослідженні «Про природу і причини багатства народів» визначив монополію як ситуацію, за якої продавець має виключне право на продаж. Р.П. Макафі визначає монополію як структуру ринку, що характеризується появою на ньому тільки одного виробника або постачальника цього товару або послуги, який контролює пропозицію та ціни за наявності великої кількості покупців. Ним же монополія характеризується виникненням бар'єрів, які перешкоджають іншим компаніям входити на ринок (такими бар'єрами можуть бути законодавство, витрати, «адміністративний ресурс» та інші). Ще однією умовою виникнення монополії може стати наявність певного продукту, який не має хорошого або близького замітника [12, с. 192–200].

К.Р. Мак-Коннелл і С.Л. Брю, розглядаючи монополію у широкому розумінні, визначають її як ситуацію, за якої кожний продавець має змогу вплинути на загальний обсяг виробництва, а потім і на ціну продукту, що продається. На думку вчених, основними ознаками монополії є такі: по-перше, наявність єдиного продавця (абсолютний монополіст – це галузь, що складається з однієї фірми, яка є єдиним виробником цього продукту або єдиним постачальником послуги); по-друге, відсутність альтернативного заміщення (продукт монополії унікальний в тому сенсі, що не існує хороших чи близьких заміників. З погляду покупця це означає, що немає прийнятних альтернатив. Покупець змушений купувати продукт у монополіста або обходитися без нього); по-третє, самостійно та одноосібно встановлює ціну (чистий монополіст «диктує ціну», оскільки він контролює загальний обсяг пропозиції цього продукту. Залежно від попиту на продукт монополіст може змінити його ціну, маніпулюючи кількістю запропонованого продукту); по-четверте, відсутність реклами (відсутність заміників продукції монополістів відбивається на їхній рекламній діяльності) [13].

Аналіз наукової літератури свідчить, що певна група вчених вважає, що монополія – це феномен виробництва. Досить цікаву думку щодо визначення поняття «монополія» висловлюють Є.Б. Кваснюк і С.І. Киреев у дослідженні «Конкурентоспроможність української економіки». Обґрунтовуючи свою позицію, вчені вважають, що монополія становить групу підприємств, пов'язаних між собою, по-перше, технологічною залежністю, взаємним постачанням продукції тощо; по-друге, належністю одному акціонерному товариству або перебуванням під його

контролем. У межах монопольної фірми виникає єдність власності з єдністю розгалуженого виробничого процесу. Завдяки цьому монополія здійснює суворий облік ресурсів, свідомий їх розподіл між окремими видами виробництва, вносячи таким способом часткову планомірність у відтворювальний процес [14, с. 16]. Подібну позицію висловлює Н.М. Стародубовська, яка зазначає, що монополією називають велику фірму, яка відіграє помітну роль у певній сфері виробництва чи у кількох таких сферах, що пов'язані між собою технологічно. Монопольна структура ринку виникає у тому разі, коли окремий виробник займає домінуючу позицію та контролює ринок певного продукту [22, с. 31]. Безумовно, наведені позиції мають право на існування, однак, на нашу думку, вони є не в повному обсязі обґрунтованими, адже монополія не може бути безпосередньо фірмою. Це поняття цілком можна зарахувати до поняття «виробництво», яке визначається як процес створення товарів.

Підсумовуючи наведене вище, варто зазначити, що проблема визначення сутності поняття «монополія» у науковій літературі пов'язана з їхньою складністю й характеризується багатогранністю та змістовністю. Єдиного підходу щодо визначення поняття «монополія» вченими не вироблено і сьогодні, що не є випадковістю. Крім того, з'ясовано, що у науковій літературі є поняття, що не повною мірою відповідають сучасним умовам господарювання.

Проведений аналіз свідчить, що більшість учених поняття «монополія» пов'язують: по-перше, із наявністю одного суб'єкта на відповідному ринку; по-друге, із розширенням або модернізацією виробництва; по-третє, з певним процесом виробництва; по-четверте, із ціноутворенням; по-п'яте, із виключним правом на виробництво будь-якого товару; і, нарешті, із контролем за відповідним сегментом ринку товарів і послуг. На нашу думку, варто підтримати позицію тих учених, які вважають, що монополія – це ситуація (стан), за якої кожний продавець впливає на загальний обсяг виробництва, а також на ціну продукту, що продається. Водночас з'ясовано, що поняття «монополія» не можна зарахувати до числа понять, що дуже часто вживаються в нормативно-правових актах. У законодавстві максимально часто вживаються терміни «антимонопольний», «природна монополія». Одночасно саме поняття «монополія» є родовим поняттям і визначає значення всіх похідних від нього понять.

Переходячи до аналізу поняття «природні монополії», зазначимо, що під час аналізу цієї категорії варто враховувати таке.

Комплексність поняття «природні монополії» зумовило виникнення неоднозначного розуміння цього поняття в науці. Зазначимо, що в сучасній правовій доктрині відсутня єдність позицій дослідників щодо визначення поняття «природна монополія».

Не вдаючись у детальний аналіз поняття «природні монополії», варто зауважити, що їх можна об'єднати в певні групи. Представники першої групи вчених визначають природні монополії як пев-

ну організацію. Наприклад, авторський колектив підручника «Мікроекономіка і макроекономіка» за загальною ред. С.М. Будаговської зазначає, що природна монополія – це структура, де з боку пропозиції виступає галузь із спадною вартістю виробництва. З огляду на ефект економії на масштабі організація виробництва більш ніж на одній фірмі в такому разі є економічно невиправданою [15, с. 127]. Зі свого боку Д.В. Напрієнко під поняттям «природна монополія» розуміє привілейоване державою підприємство або об'єднання кількох підприємств, які володіють правами власності на виробничі фонди, за допомогою яких створюється пропозиція товарів (послуг), собівартість, а отже, й ціна яких, як очікує держава, в умовах монополії буде нижчою, ніж в умовах конкуренції, через виникнення ефекту масштабу [16, с. 21]. Ю.І. Стадницький і В.В. Кривуцький в дослідженні стверджують, що природна монополія є видом господарської діяльності певної структури, що за існуючого рівня ціни на ресурси, науково-технічного прогресу, а також попиту на продукцію характеризується істотним ефектом масштабу, але лише за умови законодавчого захисту від руйнівної конкуренції [17, с. 34]. Проведений аналіз цього підходу свідчить, що вчені допускають логічну помилку з підміни поняття [18], а саме поняття «природна монополія» підміняють поняттям «діяльність суб'єкта природної монополії» або «вид господарської діяльності».

Друга група вчених розглядає природну монополію як певний товарний ринок, на якому присутній лише один господарюючий суб'єкт – виробник (постачальник) товарів (послуг). І.А. Анохіна вважає, що природна монополія – це специфічний різновид монопольного ринку, на якому виключне право суб'єкта господарювання здійснювати діяльність виникає не внаслідок його конкурентної боротьби, а внаслідок визнання державою неефективності конкуренції, тобто її усунення та недопущення на визначеному ринку [19].

Третя група вчених використовує поняття природної монополії, що закріплене в Законі України «Про природні монополії», а саме як стан товарного ринку. А.Ю. Юданов вважає, що «в точному значенні природною монополією називається стан ринку, за якого одна фірма здатна виробляти продукцію більш ефективно, ніж це б робили кілька фірм» [20, с. 118–119]. Водночас треба звернути увагу на думку М.С. Блохіна, який зазначає, що це визначення розпливчате та юридично невизначене. У літературі воно неодноразово піддавалося справедливій критиці. Крім того, у визначенні природної монополії закон непослідовний. Наприклад, у статті 2 того ж Закону фактично поставлений знак рівності між природною монополією і видом (сферою) діяльності: «передбачене законом регулювання діяльності суб'єктів природних монополій не може застосовуватися у сферах діяльності, що не належать до природних монополій».

Висновки. Проведений аналіз сутності поняття «природні монополії», наукових підходів, що міс-

тяться у науковій літературі та чинному законодавстві дає підстави виокремити такі ознаки цієї категорії: низька еластичність попиту на їхню продукцію; високі бар'єри входження на відповідний товарний ринок і виходу з нього: обсяг інвестицій, необхідний для створення альтернативного об'єкта; тривалий термін їх окупності; високий рівень економічного, технічного та політичного ризиків; тривалий період амортизації основного капіталу; значний вплив на навколишнє середовище; висока специфічність матеріальних активів та їхня вузька спеціалізація; стратегічне значення для економічної безпеки держави [21, с. 39].

Отже, підсумовуючи проведене вище дослідження наукової, довідкової, навчально-методичної літератури та норм чинного законодавства, вважаємо за доцільне доповнити наявні погляди та надати наукове поняття природної монополії, під якими варто розуміти – специфічний різновид монопольного ринку, на якому відповідному суб'єкту господарювання надане спеціальне право на здійснення діяльності щодо виробництва товарів (послуг) певного виду, які не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами) через технологічні особливості виробництва і попит, який на цьому монопольному ринку не залежить від зміни ціни на ці товари (послуги).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кузьменко Л.Г. Світовий досвід регулювання діяльності суб'єктів природних монополій та основні напрями вдосконалення їх регулювання в Україні URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6782/Kuz'menko_Svitovyy_dosvid_rehulyuvannya.pdf.
2. Базилевич В.Д., Филюк Г.М. Природні монополії. К.: «Знання», 2006. 367 с.
3. Звіт Антимонопольного комітету України за 2016 р. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/5638902-09;jsessionid=649fjmnGFCBJ6492057GFDJCMOS999app1>.
4. Зведений перелік суб'єктів природних монополій станом на 31 серпня 2018 р. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=136411&schema=main>.
5. Звіт Антимонопольного комітету України за 2017 р. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/140479;jsessionid=C34B46172EB122D808A2AB56FC463DA5.app1>.

Берлач Г.В. НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРИРОДНА МОНОПОЛІЯ»

У статті детально проаналізовано довідкову, навчальну, навчально-методичну літературу та норми чинного законодавства із метою визначення поняття «природна монополія». Як результат дослідження встановлено, що проблема визначення сутності родового поняття «монополія» у науковій літературі пов'язана із її складністю й характеризується багатогранністю та змістовністю. Єдиного підходу щодо визначення поняття «монополії» вченими не вироблено. Крім того, з'ясовано, що у науковій літературі є поняття, які не повною мірою відповідають сучасним умовам господарювання.

Критично проаналізовано наукові підходи щодо визначення поняття «природні монополії». Запропоновано наукові погляди об'єднати в три групи: у яких уживають нормативно закріплене поняття «природна монополія»; природну монополію визначено як товарний ринок, на якому присутній лише один господарюючий суб'єкт; природну монополію визначено як певну організацію.

Ключові слова: дослідження, монополія, поняття, природна монополія, наукові погляди.

6. Кольченко А.И. Государственный контроль и административно-правовое регулирование в сфере энергетики. Вестник Уральского института экономики, управления и права. 2015. № 4 (33). С 22-28.

7. Базилевич В.Д., Филюк Г.М. Природні монополії. К.: «Знання», 2006. 367 с.

8. Демидович В.В. Державне регулювання інвестиційної діяльності в промисловості: дис. ... канд. наук з держ. управ.: спец. 25.00.02. Запоріжжя, 2007. 182 с.

9. Маркс К. Капитал. Т. 1–3. М.: «Политическая литература», 1970. 373 с.

10. Проблема монополизации в марксистской парадигме и современность. URL: <http://comstol.info/2015/07/ekonomika/11318>.

11. Мочерний С. Основы экономических знаний: запитання і відповіді: посібник. К.: «Феміна», 1996. 269 с.

12. Латышев А.Ю. Особенности современной монополии как формы организации бизнеса. Вестник Челябинского государственного университета. 2014. № 21 (350). Экономика. Вып. 47. С. 192–200.

13. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономика: Принципы, проблемы и политика: в 2 т. / Пер. с англ. 13-го изд.: учебник. Т. 1. М.: ИНФРА-М, 2001. 974 с.

14. Конкурентоспроможність української економіки: наук. доп. / Б.Є. Кваснюк, С.І. Кіреєв, О.Ю. Болховітінова, А.І. Соляник, М.Я. Меламед; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. К., 2006. 96 с.

15. Мікроекономіка і макроекономіка: підручник. / За заг. ред. С.М. Будаговської. К.: «Основы», 1998. 518 с.

16. Напрієнко Д.В. Механізми державного управління діяльністю природних монополій в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02. Запоріжжя: Б.в., 2011. 20 с.

17. Стадницький Ю.І., Кривуцький В.В. Причини виникнення та існування природних монополій. Державне регулювання економіки. 2003. № 10. С. 25–39.

18. Иванов Е.А. Логика: учебник. М.: Издательство «БЕК», 2010. 309 с.

19. Анохіна І.О. Правове регулювання діяльності суб'єктів природних монополій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04; Інститут економіко-правових досліджень національної академії наук України. Д., 2005. 22 с.

20. Юданов А.Ю. Конкуренция: теория и практика: учеб.-практ. пособие. 2-е изд., испр. и доп. М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем», издательство «ГНОМ-ПРЕСС», 1998. 384 с.

21. Сагір В.Г. Природні монополії як об'єкт державного управління: економіко-політичний аспект. Менеджер. 2003. № 2 (24). С. 37–41.

22. Стародубовская Н.М. Основы антимонопольной политики. Вопросы экономики. 1990. № 6. С. 31.

Берлач А.В. НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «ЕСТЕСТВЕННАЯ МОНОПОЛИЯ»

В статье подробно проанализировано справочную, учебную, учебно-методическую литературу и нормы действующего законодательства с целью определения понятия «естественная монополия». В результате исследования установлено, что проблема определения сущности родового понятия «монополия» в научной литературе связана с ее сложностью и характеризуется многогранностью и содержательностью. Единого подхода к определению понятия «монополия» учеными не выработано. Кроме того, установлено, что в научной литературе встречаются понятия, которые не в полной мере соответствуют современным условиям хозяйствования.

Критически проанализированы научные подходы к определению понятия «естественная монополия». Предложено научные взгляды по данному вопросу объединить в три группы: в которых используют нормативно закрепленное понятие естественной монополии; естественная монополия определена как товарный рынок, на котором присутствует только один хозяйствующий субъект; естественная монополия определена как организация.

Ключевые слова: исследования, монополия, понятие, естественная монополия, научные взгляды.

Berlach A.V. SCIENTIFIC APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT “NATURAL MONOPOLY”

In this article, the reference, educational, educational and methodical literature and the norms of the current legislation are analyzed in detail in order to define the concept of “natural monopoly”. The study found that the problem of determining the essence of the generic concept of “monopoly” in the scientific literature is associated with its complexity and is characterized by versatility and meaningfulness. Scientists have not developed a single approach to the definition of the concept of “monopoly”. In addition, it was found that in the scientific literature there are concepts that do not fully correspond to modern economic conditions.

The scientific approaches to the definition of the concept of “natural monopoly” are critically analyzed. It was proposed to unite scientific views on this issue into three groups: in which they use the normative-fixed notion of natural monopoly; natural monopoly is defined as a commodity market in which there is only one economic entity; natural monopoly is defined as an organization.

Key words: research, monopoly, concept, natural monopoly, scientific views.